

TRABZON VİLAYETİ'NDE AMERİKAN MİSYONERLERİ: KİMLİKLER, YAŞAMLAR VE DİNİ-KÜLTÜREL FAALİYETLERİ*

AMERICAN MISSIONARIES IN OTTOMAN TRABZON: IDENTITIES, LIVES, AND RELIGIOUS-CULTURAL ACTIVITIES

HAKAN TAN**

Sorumlu Yazar

Öz

Bu çalışma, XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar Trabzon Vilayeti'nde faaliyet gösteren The American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) misyonerlerini konu edinmektedir. Araştırmada, Amerikan Board'a bağlı misyonerlerin kimlikleri, yaşamları ve vilayet genelinde yürüttükleri dinî ve kültürel faaliyetler ele alınmıştır. Çalışmanın temel amacı, Trabzon Vilayeti'nin Amerikan misyonerliği açısından neden önemli bir dış istasyon olarak görüldüğünü ortaya koymak; misyonerlerin bölgede izledikleri yöntemleri, örgütlenme biçimlerini ve faaliyet alanlarını bütüncül bir çerçevede değerlendirmektir. Araştırma, Osmanlı arşiv belgeleri, vilayet salnameleri, Amerikan Board'a ait misyoner raporları ve ilgili ikincil literatürün analizi temelinde yürütülmüştür. Bu kaynaklar aracılığıyla misyonerlerin dinî faaliyetleri, eğitim çalışmaları, yayıncılık faaliyetleri ve yerel halkla kurdukları ilişkiler ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Çalışmada ayrıca misyonerlerin kullandıkları eğitim ve dinî materyallerin Osmanlı gümrüklerinde karşılaştığı idari sorunlar da ele alınarak misyon faaliyetlerinin lojistik boyutuna dikkat çekilmiştir. Elde edilen bulgular, Amerikan Board misyonerlerinin Trabzon'u bir merkez istasyon olmaktan ziyade, çevre bölgelere açılan bir dış istasyon olarak konumlandıklarını göstermektedir. Misyonerlerin faaliyetlerinin, özellikle eğitim kurumları ve yayın faaliyetleri aracılığıyla Protestan cemaatin güçlendirilmesine odaklandığı tespit edilmiştir. Bu süreçte misyoner okullarından mezun olan bireylerin vilayetin farklı yerlerinde etkin rol üstlendikleri görülmektedir. Sonuç olarak çalışma, Amerikan misyonerliğinin Trabzon Vilayeti'nde dinî olduğu kadar kültürel ve toplumsal etkiler de yarattığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon Vilayeti, Amerikan Board, Misyonerlik, Protestanlık, Eğitim, Osmanlı Devleti.

Abstract

This study examines the missionaries of The American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) who operated in the Province of Trabzon from the mid-nineteenth century to the early twentieth century. It focuses on the identities, lives, and religious and cultural activities of American Board missionaries within the province. The main objective of the study is to explain why Trabzon was regarded as a significant external station for

Araştırma Makalesi / Künye: TAN, Hakan. "Trabzon Vilayeti'nde Amerikan Misyonerleri: Kimlikler, Yaşamlar ve Dinî-Kültürel Faaliyetleri". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 117 (Mart 2026), s. 357-381.

* Bu çalışma, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı'nda 2019 yılında tamamlanan "Trabzon Vilayeti'nde Ecnabiler (1853-1908) isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakıncağ Tarihi Bilim Dalı, E-posta: tn.hakan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3420-176X.

American missionary activity and to analyze the methods, organizational structures, and fields of activity employed by the missionaries in the region. The research is based on the analysis of Ottoman archival documents, provincial yearbooks (salname), missionary reports produced by the American Board, and relevant secondary literature. Through these sources, the study examines the religious activities of the missionaries, their educational initiatives, publishing practices, and interactions with local communities. In addition, particular attention is given to the administrative difficulties encountered during the importation of educational and religious materials, highlighting the logistical dimension of missionary activities within the Ottoman bureaucratic framework. The findings indicate that American Board missionaries positioned Trabzon not as a central mission station but rather as an external station that served as a gateway to surrounding regions. Their activities primarily aimed at strengthening the Protestant community through educational institutions and publishing efforts. It is also observed that individuals educated in missionary schools played influential roles in various parts of the province after graduation. Overall, the study demonstrates that American missionary activities in the Province of Trabzon produced not only religious but also cultural and social impacts, contributing to long-term transformations in the region.

Key Words: Province of Trabzon, American Board, Missionary, Protestantism, Education, Ottoman Empire.

Giriş

Latince *missio* kelimesinden gelen “misyon” sözlükte “görev ve yetki”, “misyoner” ise “görevlendirilen kişi” anlamına gelir. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Baba tarafından Oğul’un, Baba ve Oğul tarafından ise Rûhulkudüs’ün gönderilişine ilişkin tanrısal iradeyi ifade ettiği için teslis öğretisi bağlamında teolojik bir anlam taşımaktadır. Bunun yanında, kilise tarafından resmen vaaz için görevlendirilme anlamında da kullanılmıştır. Katolik Kilisesi’nin Hristiyanlığın yerli halklar arasında yayılmasını sağlamak amacıyla görevlendirdiği din adamlarına “misyoner”, bu kişilerin faaliyet yürüttükleri bölgelere ise “misyon ülkeleri” denilmiştir. Dolayısıyla misyonerlik, özünde Hristiyan yayılcılığını ifade etmektedir. Misyonerlik faaliyetlerinde özellikle bazı tarikatlar, manastırlar ve dinin yayılması amacıyla kurulmuş cemiyetler önemli roller üstlenmiştir (Gündüz, 2005, 193).

Protestanlık bağlamında ise misyon ve misyonerlik kavramları, özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllardan itibaren teolojik bir çağrı olmanın ötesine geçerek kurumsal ve örgütsel bir nitelik kazanmıştır. Bu dönemde Protestan misyonerlik faaliyetleri, belirli hedef coğrafyalar için planlanan misyon cemiyetleri aracılığıyla yürütülen ve eğitim, yayıncılık ile sosyal faaliyetleri de kapsayan çok yönlü bir yapıya bürünmüştür (Robert, 2009, 46-47; Açıkse, 2003, 7-23). Nitekim *American Board of Commissioners for Foreign Missions* gibi kuruluşlar, misyonerliği sistematik bir örgütlenme modeli çerçevesinde ele alarak Osmanlı coğrafyasında uzun süreli ve kapsamlı faaliyetler yürütmüşlerdir.

Bu örgütsel dönüşüm, misyonerlik faaliyetlerinin Avrupa ile sınırlı kalmamasını sağlamış ve İslam coğrafyası başta olmak üzere farklı kültürel ve dinî havzalara yönelmesine zemin hazırlamıştır. Müslümanlara yönelik misyonerlik çalışmalarının ilk örneklerine VIII. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. İslam coğrafyasına yönelik bu faaliyetler, Batılı devletlerin sömürge politikalarıyla paralel bir şekilde ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren ise başta Cizvitler olmak üzere Katolik Kilisesi’ne bağlı çeşitli Hristiyan tarikatların ve grupların Afrika ülkelerinde, Hindistan’da, Uzakdoğu’da ve Ortadoğu’da yoğun misyonerlik faaliyetleri yürüttükleri bilinmektedir (Gündüz, 2005, 196).

Misyoner teşkilatları İslam ülkelerinde öncelikli hedef olarak Müslümanları belirlemiş ve faaliyetlerini doğrudan onların üzerinde yürütmeye çalışmışlardır. Ancak Müslüman halk ve mahallî idareciler bu tür girişimlere ciddi şekilde tepki göstermiştir. Bu nedenle misyonerler, çalışmalarını Müslüman nüfus yerine İslam coğrafyasında yaşayan Ermeniler, Süryaniler, Ortodokslar, Nesturiler, Kıptiler gibi topluluklar ile Doğu Kilisesi mensupları üzerinde yoğunlaştırmışlardır (Gündüz, 2005, 197).

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, özellikle Ortadoğu başta olmak üzere İslam ülkelerinde İngiliz ve Amerikan misyoner teşkilatlarının yoğun bir faaliyet içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Amerika’da XIX. yüzyılda dini cemaatlerin öncülüğünde kurulan *American Board of Commissioners for Foreign Missions*’a bağlı misyonerler Suriye, Ürdün, Mısır, İran, Irak, Filistin ve Anadolu’da kapsamlı çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu örgütün yanı sıra *Church Missionary Society of the Church of England*, *Presbyterian Board* ve *Arap Misyona Teşkilatı* gibi Protestan kökenli kuruluşlar ile C. M. Lavigerie tarafından kurulan ve bünyesinde “Beyaz Rahipler” ile “Beyaz Rahibeler” teşkilatlarını barındıran *Afrika Misyoner Cemiyeti* gibi Katolik örgütler de İslam ülkelerindeki misyonerlik faaliyetlerinde önemli roller üstlenmişlerdir (Gündüz, 2005, 197).

1. Osmanlı Topraklarında Yabancı Misyoner Teşkilatları

Osmanlı İmparatorluğu, geniş coğrafyası ve bünyesinde barındırdığı çok farklı etnik ve dini topluluklar nedeniyle misyonerlerin başlıca çalışma alanlarından biri olmuştur. Anadolu’daki Müslümanlar ile çeşitli Hristiyan grupları hedef alan misyonerlik örgütleri, kendi öğretilerini yaymak amacıyla bu bölgelerde yoğun faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹ Yukarıda adı geçen misyonerlik örgütlerine ek olarak, Osmanlı topraklarında etkinlik gösteren önde gelen bazı Amerikan Protestan misyoner teşkilatları ise şunlardır:

- Amerikan Board (The American Board of Commissioners for Foreign Missions – ABCFM)
- Amerikan İncil Örgütü (The American Bible Society – ABS)
- Amerikan Risale Örgütü (The American Tract Society – ATS)
- Presbyterian Board Örgütü (The Presbyterian Board of Foreign Missions – PBFM)
- Amerikalı Kardeşler Örgütü (The American Friends’ Mission – AFM)
- Reformist Kiliseler Birliği (The Board of Foreign Missions of the Reformed Church in America – BFMRC)
- Genç Erkekler Hristiyan Birliği (The Young Mens’ Christian Association – YMCA)
- Genç Kadınlar Hristiyan Birliği (The Young Women’s Christian Association – YWCA)
- Metodistler (The Methodist Episcopal Missions – MEM)

1 Amerikalı misyonerler ilk aşamada Müslümanlar ve Museviler üzerinde misyonerlik faaliyetleri yürütmeyi hedeflemişlerdir. Ancak sahadaki tecrübeler, bu gruplar üzerinde beklenen etkiyi sağlamanın güçlüğüne ortaya koymuştur. Bu durum, misyonerlerin faaliyetlerini ağırlıklı olarak Osmanlı tebaası olan Hristiyan cemaatlere yönelmelerine yol açmıştır. Nitekim Amerikan Board misyonerleri başta Ermeniler olmak üzere Rumlar, Maruniler, Nasturiler, Dürziler, Asuriler, Keldaniler ve Bulgarlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu toplulukların sosyal, kültürel, ekonomik ve dinî yapıları hakkında ayrıntılı incelemeler yaparak misyonerlik stratejilerini bu doğrultuda şekillendirmişlerdir (Temizer, 2014, 172).

- Yakın Doğu Muavenet Heyeti (The Near East Relief – NER)

The American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) daha teşkilatlı ve uzun süreli çalışmalarıyla diğer misyonerlik örgütlerinden ayrılmaktadır. XIX. yüzyılın başlarında Boston’da kurulan Amerikan Board, dünya genelinde Amerikan misyoner faaliyetlerinin öncüsü konumunda bulunmuştur. Diğer örgütler ise Amerikan Board bünyesinde teşkil edilen ya da onun örneğinden hareketle faaliyet gösteren yapılar olarak ortaya çıkmıştır (Alan, 2015, 3-28).

Amerikan Board örgütünün temelleri, 1800’lü yılların başında Dartmouth, Williams ve Amherst gibi kolejlerde eğitim gören gençler tarafından atılmıştır. Fakir ve çiftçi ailelerden gelen bu öğrenciler, kolej eğitimlerini tamamladıktan sonra çeşitli ilahiyat okullarında öğrenimlerine devam etmişlerdir. Bu gençlerden biri olan 23 yaşındaki Samuel J. Mills, Protestan olmayan topluluklara yönelik misyonerlik faaliyetlerine kendini adanmış küçük bir grubun lideriydi. Mills ve dört arkadaşı, Asya’daki ahlaki çöküş üzerine yaptıkları tartışmalar sırasında bu durumun önüne geçebilmek amacıyla Asya’daki pagan topluluklara ve Müslümanlara misyoner gönderme kararı almışlar ve bu kararın ardından 1808 yılında Brethren adıyla gizli bir örgüt kurmuşlardır. 1810 yılında bu örgütün üyeleri, Andover Ruhban Okulu’ndaki eğitimleri esnasında ileride Amerikan Board’a dönüşecek misyonerlik grubunu teşkil etmişlerdir (Alan, 2015, 3-4).

Örgüt, yurtdışı faaliyetleri için ilk olarak Hindistan’ı seçmiş ve burada birkaç misyonerlik istasyonu kurmuştur. Amerikan Board’un temel hedeflerinden biri kutsal sayılan topraklarda da misyonerlik faaliyetleri yürütmektir. Bu çerçevede örgüt, 1819 yılında Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan bu bölgelere yönelik çalışmalar başlatma kararı almış ve 1820 yılında bu kararı uygulamaya koymuştur. İlk aşamada misyonerlik faaliyetlerinin Yahudilere yönelik olarak yoğunlaştırılması benimsenmiş, bu amaçla Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı iki misyoner, Boston’dan Filistin’e, merkez olarak Kudüs’e gönderilmiştir. Ancak faaliyet alanlarını genişletmek isteyen örgüt, daha sonra bu iki misyoneri İzmir’e yönlendirmiş ve misyonerler 1820 yılının Ocak ayında İzmir’e ulaşmışlardır (Alan, 2015, 4).

Bu iki misyoner, İzmir’de geçici bir istasyon kurmuş ve yerli halkla daha sağlıklı iletişim kurabilmek için dil öğrenimine başlamışlardır. Ayrıca, bölgede kısa mesafeli araştırma ve inceleme gezileri yapmışlardır. İlk uzun yolculuklarını ise Beyrut ve İskenderiye’ye gerçekleştirmişlerdir. Mr. Parsons’un İskenderiye seyahati sırasında hayatını kaybetmesi üzerine onun yerine Jonas King görevlendirilmiştir. 1820 yılının başlarında Osmanlı topraklarına gelen Amerikan Board misyonerleri, 1835 yılına gelindiğinde Osmanlı ülkesinde üç ayrı misyon bölgesi oluşturmuşlardır. Bu misyon bölgelerinin ilki ve en önemlisi, Beyrut, Sayda (Sidon), Abeih ve Trablus (Tripoli) istasyonlarından oluşan *Suriye–Filistin Misyonu*’dur. İkinci bölge ise *İstanbul Misyonu*’dur. Misyoner Goodell’in İstanbul’da bir istasyon açmakla görevlendirilmesi üzerine bu misyon, 1831 yılında tek istasyonlu bir yapı olarak teşkilatlandırılmıştır. Üçüncü misyon bölgesi ise *İzmir, Bursa, Trabzon ve Sakız Adası* istasyonlarından meydana gelen *Küçük Asya Misyonu*’dur. 1839 yılında İstanbul ve Küçük Asya misyonları birleştirilerek *Türkiye Misyonu* adıyla yeniden düzenlenmiştir. Bu değişikliğin ardından yaklaşık on yıl sonra misyonun adı bu kez *Ermeni Misyonu* olarak değiştirilmiştir. *Ermeni Misyonu*’nun merkez istasyonları İstanbul, İzmir, Bursa, Trabzon, Erzurum ve Antep şehirlerinde teşkil edilmiştir (Alan, 2015, 5-7).

Örgütün misyon bölgelerinde yaptığı düzenlemeler bununla sınırlı kalmamış, faaliyet gösterdiği bölgelerin şartlarına ve hedeflerine göre yapısını zaman içinde

yeniden şekillendirmiştir. Ermeni Misyonu'nun hızlı bir gelişme göstermesi ve kısa süre içinde merkez istasyonlara bağlı dış istasyon sayısının artması, yeni bir düzenlemeyi gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda 1856 yılında Ermeni Misyonu, Kuzey ve Güney Ermeni Misyonu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kuzey Ermeni Misyonu; İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Sivas, Kayseri, Arapkir, Harput ve Bahçecik merkez istasyonları ile bunlara bağlı yaklaşık otuz dış istasyondan oluşmaktaydı. Güney Ermeni Misyonu ise Antep, Maraş, Urfa, Antakya ve Halep şehirlerini kapsamakta ve bu merkezlerle bağlı on iki dış istasyon barındırmaktaydı (Alan, 2015, 7).

Amerikan Board'un Osmanlı topraklarındaki teşkilatlanmasının son hâlini alması, 1860 yılında Harput'ta gerçekleştirilen yıllık toplantıda alınan kararlar doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bu çerçevede, Anadolu'da yürütülen faaliyetler üç misyon bölgesi altında yeniden düzenlenmiştir (Yavuz – İskefiyeli, 2025, 608). Buna göre oluşturulan misyon bölgeleri şu şekilde belirlenmiştir:

- *Batı Türkiye Misyonu:* Trabzon'dan Mersin'e doğru çekilecek bir hattın batısında kalan bölge Batı Türkiye Misyonu olarak adlandırılmıştır. Buraya ait istasyonlar; İstanbul, İzmir, Bursa, İzmit, Merzifon, Kayseri, Sivas ve 1885 yılından sonra Trabzon olarak belirlenmiştir.
- *Merkezi Türkiye Misyonu:* Sivas'ın güneyinden Mersin ve Halep'e çekilen doğrular içerisinde kalan bölge bu isimle adlandırılmıştır. Buraya ait istasyonlar; Maraş, Adana, Antep ve Haçin olarak belirlenmiştir.
- *Doğu Türkiye Misyonu:* Batı Türkiye Misyonu ile Merkezi Türkiye Misyonu'nun doğusunda kalan bölge bu isimle anılmıştır. Buraya ait istasyonlar; Harput, Erzurum, Van, Bitlis ve Mardin istasyonlarıdır (Alan, 2015, 7-8).

Çalışmamızın odak noktası olan Trabzon Vilayeti'ndeki Amerikan Board misyonerleri ve onların bölgedeki dinî-kültürel faaliyetleri, farklı dönemlerde çeşitli misyon bölgelerine bağlı olarak yürütülmüş, 1885'ten itibaren ise Batı Türkiye Misyonu kapsamında sürdürülmüştür. Bu nedenle Trabzon İstasyonu'nun gelişiminin kısaca incelenmesi, bölgede yürütülen faaliyetlerin tarihsel bağlam içinde daha doğru şekilde değerlendirilmesine imkân sağlayacaktır.

2. Amerikan Board'un Trabzon'daki Yapılanması

Amerikan Board örgütüne bağlı misyonerlerin Karadeniz kıyısındaki ilk temas noktası Trabzon olmuştur. Board yetkilileri, 1831 yılında Anadolu'da araştırma yapmak üzere Smith ve Dwight adlı iki misyoneri görevlendirmiş, bu misyonerlerin İzmir'den başlayarak Kafkasya'nın içlerine kadar ilerlemeleri istenmiştir. Seyahatlerinin dönüşünde Erzurum ve Trabzon güzergâhını izleyen Smith ve Dwight, buradan gemiyle İstanbul ve Malta'ya geçmeden önce Trabzon ve çevresi hakkında da bilgi edinerek şehirde bulunan bir Ermeni okulunu ziyaret etmişlerdir. Smith ve Dwight bu yolculukları esnasında denizlerde yaklaşık bin mil, at sırtında ise iki bin beş yüz mil yol kat etmişlerdir. Bu kapsamlı seyahat, misyon kurulabilecek bölgelerin coğrafi, demografik ve dini yapısına ilişkin oldukça zengin bir veri seti oluşturmalarını sağlamıştır. Onların hazırladığı raporlar ışığında Tebriz'e bir misyonerin gönderilmesine de karar verilmiştir.

Hazırlanan bu raporlarda Trabzon'a da yer verilmiş ve bölgeye ilişkin olumlu değerlendirmelerde bulunulmuştur. Sinop'tan Trabzon'a uzanan kıyı hattı ile iç kesimde yer alan Erzurum, gelecekte yürütülecek misyonerlik faaliyetleri açısından önemli merkezler olarak görülmüştür. Ayrıca raporda, Rum ve Ermeni toplulukları

arasında yürütülecek çalışmaların koordinasyonu için Trabzon'un elverişli bir konuma sahip olduğu ve dikkate değer bir potansiyel barındırdığı vurgulanmıştır (Barton, 1908, 126-139; Alan, 2015, 134-135).

Misyonerlerin hazırladığı raporların ardından Trabzon'a gelerek burada ikamet eden ilk Amerikalı misyoner, 1835 yılında şehre ulaşan Thomas P. Johnston'dır. Johnston, 12 Aralık 1833 tarihinde Boston'dan gemiyle ayrılarak Osmanlı topraklarına gelmiş, 6 Haziran 1835'te Trabzon'a varmış ve 5 Ağustos 1844'te sağlık sorunları nedeniyle şehirden ayrılmıştır. Kendisinin Trabzon'a gelmesiyle birlikte 1835 senesinde Trabzon Karadeniz'deki en önemli misyon istasyonu olmuştur (*The Missionary Herald* 88/6 (1892), 229). 1844 yılı boyunca geçici olarak İzmir'de bulunmuş ve çalışmalarını burada sürdürmüştür. Johnston, Eylül 1853'te Amerika'ya dönerek görevinden ayrılmış, 30 Mayıs 1883 tarihinde vefat etmiştir (American Board, "Personnel Records for Thomas P. Johnston," Item 13131 (Erişim 9 Ocak 2018); Alan, 2008a, 100).

Trabzon, Amerikan Board için Karadeniz kıyısında en erken faaliyet başlatılan merkezlerden biri olmakla birlikte 1850'li yıllardan sonra bölgenin örgüt açısından eski önemini yitirdiği anlaşılmaktadır. 1835 yılında Küçük Asya Misyonu içinde yer alan Trabzon, 1849 yılına kadar bu misyonun bir istasyonu olarak kalmış, bu tarihten sonraki isim değişikliğiyle birlikte önce Türkiye Misyonu'nun, ardından da Ermeni Misyonu'nun istasyonu hâline getirilmiştir. 1856 yılında Ermeni Misyonu'nun Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılmasıyla Trabzon, Kuzey Ermeni Misyonu sınırları içinde kalmıştır. Bununla birlikte Trabzon, 1857'de İstanbul'a, 1859'da ise Erzurum'a bağlı bir dış istasyon niteliği kazanmıştır.

1885 yılında Trabzon, Batı Türkiye Misyonu sınırları içerisinde yer alan bir istasyon olarak faaliyetlerini sürdürmüştür, Ordu, Giresun ve Semen ise Trabzon sahasıyla ilişkili olarak yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin gerçekleştirildiği dış yerleşimler hâline gelmiştir. Ordu'daki çalışmalar, Ermenilere ve Rumlara yönelik olmak üzere iki ayrı kolda yürütülmüştür. Ermenilere yönelik faaliyetler 1867 yılında, Rumlara yönelik çalışmalar ise 1882 yılında başlamıştır. Giresun'a bağlı köylerde olduğu gibi, Gümüşhane, Rize ve Lazistan olarak anılan bölgelerde de Amerikan misyonerleri çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır (Alan, 2015, 135-136; Yücel, 2005, 125-126).

Amerikan Board'un Trabzon ve ona bağlı yerleşimlerde yürüttüğü faaliyetlerde çok sayıda misyoner görev almıştır. Bu kişiler arasında, uzun yıllar Trabzon'da hizmet verenler bulunduğu gibi daha kısa sürelerle bölgede görev yapmış misyonerler de mevcuttur. Bu çalışmanın kapsadığı dönem dikkate alınarak, 1853-1908 yılları arasında Trabzon'da görev yapan ve Amerikan Board örgütüne bağlı olarak faaliyet gösteren misyonerler ile bunlara ilişkin kısa biyografik bilgiler aşağıda sunulmaktadır.

Edwin Goodell: 19 Temmuz 1824 tarihinde Westminster'da doğmuştur. 1850 yılında Dartmouth'tan, 1853 yılında ise New York Union Seminary'den mezun olmuştur. 20 Temmuz 1854 tarihinde Catherine J. Trowbridge ile evlenmiştir. 8 Ağustos 1854'te Boston'dan gemiyle yola çıkarak 25 Eylül 1854'te İzmir'e ulaşmış, Ekim 1854'te ise Trabzon'a varmıştır. Goodell, 1855 yılında Amerika'ya geri dönerek görevinden ayrılmış ve 29 Eylül 1863'te Bloomfield'de vefat etmiştir (American Board, "Memorial Records for Catherine J.T. Goodell," Item 16920 (Erişim 9 Ocak 2018)).

Catherine J. Trowbridge Goodell: 31 Ekim 1823 tarihinde Troy'da doğmuştur. 20 Temmuz 1854'te Edwin Goodell ile evlenmiştir. Mrs. Goodell, daha sonraki

yıllarda Maraş'taki Central Turkey Collegeda müdürlük yapan Tillman Conkling Trowbridge'in kız kardeşidir (American Board, "Memorial Records for Catherine J.T. Goodell," Item 16920 (Erişim 9 Ocak 2018); "Personnel Records for Catherine J. Trowbridge Goodell," Item 12792 (Erişim 9 Ocak 2018)).

Mrs. Mary F. Bliss Chambers: 10 Aralık 1850 tarihinde La Harpe'de doğmuştur. Galesburg'daki Knox College'de eğitim görmüştür. 24 Ağustos 1878'de Boston'dan gemiyle ayrılarak 4 Ekim 1878'de Trabzon'a ulaşmış, 26 Ekim 1878'de Erzurum'a geçmiştir. 22 Mayıs 1880'de W. Nesbitt Chambers ile evlenmiş, 28 Mayıs 1881 tarihinde Erzurum'da vefat etmiştir (American Board, "Memorial Records for Mary F.B. Chambers," Item 16782 (Erişim 9 Ocak 2018)).

Edwin Elisha Bliss: 12 Nisan 1817 tarihinde doğmuştur. Springfield Lisesi'nde eğitim almış, 1837 yılında Amherst'ten, 1842 yılında ise Andover İlahiyat Fakültesi'nden mezun olmuştur. 8 Şubat 1843'te göreve başlamış ve aynı yılın 20 Şubat'ında Isabella Holmes Porter ile evlenmiştir. 1 Mart 1843'te Boston'dan gemiyle ayrılarak 1843 yılının Mayıs ayında Trabzon'a ulaşmıştır. Bliss, Ekim 1851'de Merzifon'a gitmiş, Ekim 1853'te yeniden Trabzon'a dönmüştür. İki yıl daha Trabzon'da görev yaptıktan sonra 1855 yılında tekrar Merzifon'a geçmiştir. Şubat 1856'da İstanbul'a seyahat etmiş; 1862'de Amerika'ya dönerek 9 Eylül 1864'e kadar orada kalmıştır. 15 Ekim 1864'te yeniden İstanbul'a gelmiştir. 1873'te tekrar Amerika'ya gitmiş ve 28 Kasım 1874'e kadar orada kalmıştır. 26 Aralık 1874'te İstanbul'a dönen Bliss, 12 Ağustos 1886 – 8 Ekim 1887 tarihleri arasında yeniden Amerika'da bulunmuştur. 27 Ekim 1888'de İstanbul'a gelmiş ve burada vefat etmiştir (American Board, "Memorial Records for Edwin E. Bliss," Item 16729 (Erişim 9 Ocak 2018); "Personnel Records for Edwin E. Bliss," Item 11738 (Erişim 9 Ocak 2018); *The Missionary Herald* 1893, 55).

Isabella Holmes Porter Bliss: 1819 yılında Portland (Maine)'de doğmuştur. 20 Şubat 1843'te Edwin E. Bliss ile evlenmiş ve 1 Mart 1843'te Boston'dan gemiyle yola çıkarak aynı yılın Mayıs ayında Trabzon'a varmıştır. 1848'de sağlık sorunları nedeniyle Amerika'ya dönmüş; 19 Haziran 1850'de yeniden Trabzon'a gelmiştir. Ekim 1851'de Merzifon'a geçmiş, burada iki yıl kaldıktan sonra Ekim 1853'te tekrar Trabzon'a dönmüştür. 1855 yılında yeniden Merzifon'a gitmiş, Şubat 1856'da ise İstanbul'a seyahat etmiştir. Isabella Bliss, 1862 – 9 Eylül 1864 arasında Amerika'da bulunmuş ve 15 Ekim 1864'te tekrar İstanbul'a gelmiştir. 1873 yılında yeniden Amerika'ya giderek yaklaşık bir yıl kalmış; 28 Kasım 1874'te yola çıkıp 26 Aralık 1874'te yeniden İstanbul'a dönmüştür. Muhtemelen sağlık sorunları nedeniyle 12 Ağustos 1886 – 8 Ekim 1887 tarihleri arasında tekrar Amerika'da kalarak 27 Ekim 1888'de İstanbul'a gelmiştir. 17 Temmuz 1896'da Amerika'ya dönerek görevinden ayrılmış ve 30 Mart 1897'de vefat etmiştir (American Board, "Personnel Records for Isabella Holmes Porter Bliss," Item 11742 (Erişim 9 Ocak 2018); "Memorial Records for Isabella H.P. Bliss," Item 16733 (Erişim 9 Ocak 2018)).

Lyndon S. Crawford: 24 Mart 1852 tarihinde Massachusetts, North Adams'ta dünyaya gelmiştir. 1876 yılında Williams College'den, 1879'da ise Hartford İlahiyat Fakültesi'nden mezun olmuştur. 27 Eylül 1879'da New York'tan gemiyle yola çıkmış ve *İzmir üzerinden* 30 Ekim 1879'da Manisa'ya ulaşmıştır. Crawford, 17 Temmuz 1883'te görevinden ayrılarak Amerika'ya dönmüştür. Eşi 8 Aralık 1884'te vefat etmiştir. Daha sonra, 13 Ekim 1886'da Westfield'de Jeannie Grace Greenough ile evlenmiş; 21 Ekim 1886'da bu kez Boston'dan gemiyle ayrılarak 1886 yılı Aralık ayında Bursa'ya varmıştır. İkinci eşi 5 Şubat 1888'de vefat etmiştir. Crawford, bu defa 4 Ekim 1890 tarihinde İstanbul'da Olive N. Twichell ile evlenmiştir. 21 Ekim

1897 – 15 Ekim 1903 tarihleri arasında Amerika’da bulunmuş, aynı yılın Ekim ayında Trabzon’a gelmiştir. Lyndon S. Crawford, 26 Eylül 1918 tarihinde Trabzon’da vefat etmiştir (American Board, “Memorial Records for Lyndon S. Crawford,” Item 16810 (Erişim 9 Ocak 2018)).

Moses Payson Parmelee: 4 Mayıs 1834 tarihinde Westford, Vermont’ta doğmuştur. 1855 yılında Vermont Üniversitesi’nden, 1861 yılında ise Union İlahiyat Fakültesi’nden mezun olmuştur. 2 Temmuz 1861’de göreve başlamış, 23 Nisan 1863’te Nellie A. Frost ile evlenmiştir. 30 Mayıs 1863’te New York’tan yola çıkarak 1863 yılında Erzurum’a ulaşmıştır. 1866–1867 yılları arasında Trabzon’da bulunmuştur. Eşinin 17 Şubat 1870’te vefatının ardından, 9 Temmuz 1871’de Julia Farr ile evlenmiştir. Parmelee, 1878 yılında Trabzon’a yeniden görevlendirilmiş ve 4 Ekim 1902 tarihinde Beyrut’ta vefat etmiştir (American Board, “Memorial Records for Moses P. Parmelee,” Item 17331 (Erişim 9 Ocak 2018); *The Missionary Herald* 1902, 503–504).

Nellie A. Parmelee: Moses Payson Parmelee’in ilk eşidir. 30 Mayıs 1863’te Amerika’dan ayrılmış ve aynı yıl Erzurum’a ulaşmıştır. 1866’da Trabzon’a gelmiş ve birkaç yıl burada bulunmuştur. 1867 senesinde kısa bir süreliğine Amerika’da bulunmuş ve 1868 yılının Ekim ayında yeniden Erzurum’a dönmüştür. Nellie A. Parmelee, 17 Şubat 1870 tarihinde Erzurum’da vefat etmiştir (American Board, “Personnel Records for Nellie A. Parmelee,” Item 15375 (Erişim 9 Ocak 2018)).

Mrs. Julia Farr Parmelee: Moses Payson Parmelee’in ikinci eşidir. 1 Kasım 1840 tarihinde Vermont’un Williamstown kasabasında doğmuştur. 9 Temmuz 1871’de M. P. Parmelee ile evlenmiş; 9 Ağustos 1871’de New York’tan yola çıkarak 21 Eylül 1871’de Erzurum’a ulaşmıştır. 1880–1882 yılları arasında Amerika’da bulunmuştur. Eylül 1882’de Trabzon’a gelmiş ve burada görev yapmıştır. Ancak Trabzon’dan hangi tarihte ayrıldığına dair ulaşılabilen kaynaklarda açık bir bilgiye rastlanmamaktadır. 1895–1897 yılları arasında yeniden Amerika’da bulunduğu bilinmektedir. 1897 ile 1903 yılları arasındaki dönemde hangi istasyonda bulunduğu ilişkin mevcut veriler ışığında net bir tespit yapılamamaktadır. 6 Ağustos 1903’te tekrar Amerika’ya dönmüştür. 1914 yılında kızı Dr. Ruth ile birlikte Harput’a gitmiş ve 27 Haziran 1916’da Harput’ta vefat etmiştir (American Board, “Memorial Records for Julia F. Parmelee,” Item 17330 (Erişim 9 Ocak 2018)).

James Witherell Seelye: 5 Temmuz 1858 tarihinde Chicago’da doğmuştur. 1881 yılında Amherst College’den, 1884 yılında ise Auburn İlahiyat Fakültesi’nden mezun olmuştur. 10 Temmuz 1884’te New York’tan gemiyle ayrılarak 1884 yılının Ekim ayında İzmir’e ulaşmış, ardından Kasım 1884’te Trabzon’a gelmiştir. Seelye, 1886 yılında Trabzon’dan İstanbul’a transfer edilmiştir. Kasım 1889’da Miss Laura Tucker ile evlenmiş, aynı yıl Amerika’ya dönmüş ve 27 Şubat 1893 tarihinde Arizona, Phoenix’te vefat etmiştir (American Board, “Memorial Records for James W. Seelye,” Item 17440 (Erişim 9 Ocak 2018)).

Orson P. Allen: 6 Kasım 1827 tarihinde New York’a bağlı Smyrna’da doğmuştur. Amherst College ve Andover İlahiyat Fakültesi’nde eğitim görmüştür. Caroline R. Wheeler ile evlenmiş, 27 Ekim 1855’te Boston’dan gemiyle yola çıkarak 9 Aralık 1855’te İzmir’e ulaşmıştır. 1 Temmuz 1856’da Trabzon’a gelmiş, Temmuz 1857’de ise Harput’a gönderilmiştir. Allen, 28 Haziran 1896’da Amerika’ya dönerek görevinden ayrılmıştır. 1903 yılının Eylül ayında Bahçecik’e gelmiş, bir süre burada ve İstanbul’da yaşamıştır. 1908’de tekrar Amerika’ya giderek yaklaşık dört yıl kalmış, Eylül 1912’de Bursa’ya, 1917’de ise İstanbul’a dönmüştür. Orson P. Allen, 21 Haziran

1918 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir (American Board, “Memorial Records for Orson P. Allen,” Item 16659 (Erişim 9 Ocak 2018); “Personnel Records for Orson P. Allen,” Item 11547 (Erişim 9 Ocak 2018).

Charlotte P. Halsey: 18 Eylül 1901 tarihinde Boston'dan gemiyle yola çıkmış ve 9 Kasım 1901'de İzmir'e ulaşmıştır. 1901–1903 yılları arasında İzmir'de bir sıbyan mektebinde görev yapmış, 1903–1904 döneminde ise aynı görevle Sivas'ta bulunmuştur. 1904–1907 yılları arasında Trabzon'da yaşamış, 1907'de Amerika'ya dönerek bir yıl süreyle orada kalmıştır. 1908 yılında yeniden İstanbul'a gelen Halsey, Gedik Paşa Sıbyan Mektebi'nde çalışmış ve 1909 yılında görevinden ayrılmıştır (American Board, “Personnel Records for Charlotte P. Halsey,” Item 12962 (Erişim 9 Ocak 2018).

Alexander R. Plumer: 21 Aralık 1854 tarihinde Boston'dan yola çıkmış ve 1855 yılının baharında Tokat'a ulaşmıştır. Eylül 1855'te Sivas'a geçmiş ancak kısa süre sonra yeniden Tokat'a dönmüştür. Haziran 1858'de Trabzon'a gelen Plumer, 1859 yılında Amerika'ya dönmüş ve bir yıl sonra görevinden ayrılmıştır (American Board, “Personnel Records for Alexander R. Plumer,” Item 15422 (Erişim 9 Ocak 2018).

Yukarıda kısa biyografileri verilen Amerikan Board misyonerleri, Trabzon Vilayeti'nde farklı dönemlerde ve farklı görevler üstlenerek faaliyet göstermiştir. Bu misyonerlerin kişisel geçmişleri ve görev süreleri, vilayette yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin insan kaynağını ve örgütsel sürekliliğini ortaya koymaktadır. Ancak misyonerlerin Trabzon'daki varlığını anlamak için yalnızca kimlikleri ve yaşam öyküleri değil, aynı zamanda sahada yürüttükleri dinî yayılma ve telkin faaliyetleri de değerlendirilmelidir. Bu doğrultuda, aşağıdaki bölümde Amerikan Board misyonerlerinin Trabzon Vilayeti'nde gerçekleştirdikleri dinî faaliyetler ve kullandıkları yöntemler ele alınacaktır.

3. Dinî Yayılma ve Telkin Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin siyasi ilişkiler kurduğu yabancı devletlerin temsilcileri zamanla Osmanlı topraklarında yaşayan dindaşlarıyla temas kurmuş ve onları dini açıdan etkilemeye yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Osmanlı toplumunun çok milletli yapısı, bu tür girişimler için elverişli bir zemin oluşturmuştur. Bu çerçevede, Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim cemaatler üzerinde nüfuz tesis etmeye çalışan ilk gruplar Katolik misyonerler olmuştur. Büyük ölçüde Fransızlardan oluşan bu misyonerler XVI. yüzyıldan itibaren faaliyet göstermeye başlamış, dini kurumların yanı sıra çeşitli okullar da açmışlardır. Fransa'nın himayesinde yürütülen ve Cizvitlerin öncülük ettiği bu çalışmalar, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere kadar yayılmıştır.

Ermenileri Katolik mezhebine kazandırmayı hedefleyen bu misyonerlik çabaları zaman içinde sonuç vermiş, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin bir bölümü ulusal kiliseleri olan Gregoryen Kilisesi'nden ayrılarak Avrupa'nın etkisiyle Katolikliğe geçmiştir. Böylece Katolik Ermeni nüfusunda belirgin bir artış meydana gelmiştir. XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Osmanlı'daki gayrimüslim cemaatler üzerinde bu kez Protestan misyonerlerin etkisi görülmeye başlanmıştır. Protestan misyonerler, Osmanlı topraklarında Gregoryen ve Katolik olarak ikiye bölünmüş bir durumda bulunan Ermenileri kendi mezheplerine çekmeye yönelik faaliyetler yürütmüşlerdir (Yılmaz, 2007, 197; Ortaylı, 2004, 118; Yavuz, 2019, 2069).

Misyonerlerin faaliyet gösterdikleri bölgelerde yaptıkları ilk işlerden biri dini öğretileri yerel halka yaymak amacıyla kilise, şapel inşa etmek, bunun mümkün

olmadığı yerlerde ise muhtelif binalar kiralamak suretiyle orada faaliyetlerini yürütmek olmuştur. Bu kapsamda, Amerikan Board misyonerlerinin öncülüğünde 1846 yılında Trabzon’da bir Protestan kilisesi teşkil edilmiş ve bu yapı, Türkiye’de organize edilen ilk Protestan kiliseler grubundan biri olmuştur. Yaklaşık bir yıl sonra ise kiliseye bir papaz tayin edilmiştir (*The Missionary Herald* 88/6 (1892), 229). Ayrıca vilayetin pek çok noktasında dua toplantıları yapılmakta ve vaazlar verilmekteydi. Dini faaliyetleri yürütmekle görevli olan genç ilahiyat öğrencileri de buldukları yerlerdeki kişilerle birebir irtibata geçmekteydiler. Genellikle bir arada kalan bu öğrenciler, evlerinde yirmi beş otuz kişiyi ağırlayabilecek imkâna sahiptiler. Ayrıca Amerikan misyonerlerinin yoğun bir şekilde faaliyette bulunduğu Ordu’da da çok sayıda Rum ve Ermeni bu dini toplantılara katılmaktaydı. Sahada görev yapan misyonerlerin raporlarında ibadet yerlerinin yalnızca Sebt günlerinde değil, diğer günlerde de, olumsuz hava koşullarında dahi, büyük ilgi gördüğü belirtilmektedir (*The Missionary Herald* 88/5 (1890), 193).

Bu bağlamda, Trabzon Vilayeti’ndeki Amerikan misyonerliği faaliyetlerinden sorumlu en üst düzey isim olan Dr. Parmelee’nin, 1899 yılına ait Trabzon sahasındaki çalışmalara ilişkin hazırladığı rapor oldukça dikkat çekicidir. Parmelee, cemaate katılanlar arasında %19 oranında bir artış, kilise üyeliklerinde ise %48’lik bir yükseliş meydana geldiğini belirtmektedir. Bu artışın temel kaynağını ise Ordu’daki yoğun ilginin oluşturduğunu ifade etmektedir. Ordu’daki faaliyetleri yerinde inceleyen Parmelee, Ermeni kilisesinde “olağanüstü” bir ihtida dönemine tanık olduğunu aktarmakta ayrıca bölgede Rumların bir ev satın alarak dinî faaliyetlerini burada sürdürdüklerini kaydetmektedir. Bunun yanı sıra Ordu’da biri Rumlara, diğeri Ermenilere ait olmak üzere iki kilisenin bulunduğu ve her birinin “yetenekli ve gayretli” papazlar tarafından yönetildiği belirtilmektedir (*The Missionary Herald* 88/6 (1892), 229).

Vilayet dâhilinde yürütülen dinî propaganda faaliyetlerinin bölgenin yüksek ve ulaşılması güç kesimlerinde dahi sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Beyalan ve Semen gibi dağ köylerinde, yollarını güçlükle bulmalarına rağmen misyonerler soğuk ve zorlu kış şartlarında evleri tek tek dolaşarak telkinlerde bulunmuşlardır. Kiliselerde ve ev toplantılarında İncil okuma ve ilahî söyleme alışkanlıklarını devam ettirmişlerdir (*The Missionary Herald* 102/8 (1906), 380). Amerikan Board misyonerlerinin Trabzon sahası ve Karadeniz kıyı hattı boyunca yürüttükleri faaliyetler vilayet merkeziyle sınırlı kalmamış, misyonerlerin düzenli ziyaretleri ve seyahatleri aracılığıyla çevre yerleşimlere de yayılmıştır. Bu kapsamda Alaçam ve Bafra’da, ayrıca bu merkezlerin çevresindeki Rum köylerinde birçok toplantı düzenlenmiş ve misyonerler vaaz vermeleri için kiliselere davet edilmiştir. Sahil boyunca diğer Rum kasabalarında da benzer şekilde misyonerlik faaliyetlerinin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Buna karşılık Çarşamba’da uzun süredir düzenli bir vaaz hizmeti verilemediği, ancak kısa süre önce tecrübeli ve eğitilmiş genç bir kişinin buraya taşınmasıyla özellikle Sebt günlerinde vaazların yeniden başladığı belirtilmektedir (*The Missionary Herald* 95/11 (1899), 481).

Misyonerler, faaliyet gösterdikleri bölgelerde halkın dinî metinlere kolayca erişebilmesi ve bu metinleri anlayabilmesi için çalışmalar yürütmüşlerdir. Halkın özellikle İncil’i anlayabilmesi için tercümesine özel önem vermişlerdir. Bu çerçevede, Malta ve Beyrut’ta bulunan matbaaların Ermenice bölümü 1833 yılında önce İzmir’e, ardından 1852 yılında İstanbul’a taşınmıştır (Sarıyıldız, 2002, 25).² İncil’in Arapça’ya

2 İzmir matbaasında üç adet baskı makinesi bulunmaktaydı ve matbaanın hurufatı, mücellithanesi ve

çevirisine Eli Smith tarafından başlanmış, çeviri C. V. A. Van Dyck tarafından tamamlanarak Beyrut'ta basılmıştır. İncil'in Türkçe versiyonu ise İstanbul'da İngiliz ve Amerikan cemiyetlerinin girişimiyle William Goodell, W. G. Schaffler, Elias Riggs, A. T. Pratt, George F. Herrick ve R. H. Weakly'nin katkılarıyla hazırlanmıştır. Ayrıca haftalık ve aylık olarak yayımlanan Ermenice ve Türkçe gazeteler de misyonerlik faaliyetlerinin bir parçası olarak kullanılmıştır (Bliss, 1897, 136).

Tüm bu tercüme çalışmalarının amacı, yerel halkın konuştuğu dilde yayınlar sağlamak ve onları bu şekilde “bilinçlendirmekti”. Bu bağlamda misyonerlerin faaliyet gösterdikleri alanlarda dinî telkinde bulunmak için başvurdukları yöntemlerden biri de kasaba ve köylerde yaşayan halka kendi amaçlarına hizmet eden içerikte kitaplar dağıtmaktı (Alan, 2008b, 42). Ayrıca Protestan cemaatine mensup bazı kitapçılar, küçük kasabalara ve hatta birkaç haneden ibaret köylere kadar giderek kitap satmaktaydı. Bu satışlar kimi zaman ücretli, kimi zaman ise ücretsiz olarak yapılmaktaydı. Ancak, bu durum elbette Osmanlı merkezi ve yerel idarecilerinin istediği bir husus değildi. Kendi tebaasından insanlara bu şekilde dini propaganda yapılması ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunulması hoş karşılanmıyor, bu durumun doğuracağı sonuçlardan da endişe ediliyordu. Bu nedenle, misyonerlerin özellikle köy köy gezerek basılı materyaller dağıtması yerel idarecilerin dikkatini çekmişti. Mevcut durum sıklıkla üst makamlara aktarılmaktaydı. Söz konusu Protestan cemiyetine mensup kitapçıların sattıkları eserler yasaklı yayınlar arasında yer almadığından doğrudan müdahale edilmesi hukuken mümkün olamamaktaydı. Ancak bu kişilerin özellikle küçük köylerde halkın bilgisizliğinden yararlanarak Protestan mezhebini telkin etmeye çalıştıkları kayıtlara geçmişti. Nezaretten gelen cevapta, sakıncalı olmayan ve yayımlanmasına izin verilen kitapların dükkânlarda veya buldukları yerlerde satışına müsaade edilebileceği, ancak kasaba ve köylere gidilerek satış yapılmasına izin verilmemesi gerektiği bildirilmişti (BOA, DH. MKT 1873/33, 30 Eylül 1891).

Her ne kadar 1891 tarihli nezaret yazısında misyonerlerin kasaba ve köylerde dolaşarak kitap satmalarının uygun görülmediği belirtilmişse de Trabzon Valisi Kadri Bey tarafından kaleme alınan bir yazıdan bu tür faaliyetlerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Vali Kadri Bey'in aktardığına göre, Digos adlı bir şahıs Trabzon ve civarında Hristiyanlıkla, özellikle de Protestan mezhebiyle ilgili kitaplar satmaktadır. Söz konusu kişinin Giresun'da bu tür kitapları satarken tespit edildiği ancak bölgede Protestan mezhebine mensup kimsenin bulunmadığı belirtilmiştir. Digos'un Giresun'da bulunduğu sırada Rum hanelerine girerek kadın ve çocuklara Protestanlığı övücü sözler söylediği, bunun da aileler arasında huzursuzluk ve tartışmalara yol açtığı anlaşılmaktadır. Rum cemaatinin ileri gelenleri ile ruhani reisler, durumdan duydukları rahatsızlığı sürekli şikâyetlerle dile getirmişlerdir. Bunun üzerine kaza kaymakamlığı Digos'u Trabzon'a göndermiş ancak bu şahsın benzer faaliyetlerine burada da devam ettiği anlaşılmıştır (BOA, DH. TMIK. M 133/33, 13 Ekim 1902).

malzeme stoku ile birlikte ortaya çıkan mali portresi daha 1840 yılında 10.000 dolara ulaşmıştı. Bu matbaada 1833–1853 yılları arasında toplam 20 milyon sayfayı bulan bir yayın faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Misyonerlerin hesaplamasına göre 100 sayfayı aşan her yayının bir cilt olarak kabul edilmesi durumunda bu rakam 200.000 cilt basılı malzemeye karşılık gelmektedir. Ortalama tirajın 1000 olduğu düşünüldüğünde ise bu sayı yaklaşık 200 farklı yayına tekabül etmektedir. Bu veriler, İbrahim Müteferrika'nın 1729'da kurduğu matbaadan Tanzimat'a kadar basılan kitap sayısının 500'ü aşmadığı dikkate alındığında, misyonerlerin yürüttüğü yayın faaliyetlerinin büyüklüğünü ve etkisini daha net bir biçimde ortaya koymaktadır. Matbaanın İzmir'deki faaliyeti ile İstanbul'a taşındıktan sonraki çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Kocabaşoğlu 2000, 64-68).

Misyonerlerin bu tür faaliyetleri sürekli olarak devlet kurumlarının gözetimi altında olmuştur. Bu bağlamda, Londra Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen bir tahriratta, Anadolu'da yaşayan Ermenilere dinî telkinde bulunmak üzere İngiliz uyruklu iki kadın, Miss Elis Mary Bond ile Miss Virjinya Borgard Saravilson, İstanbul'dan Trabzon'a gitmek üzere yola çıkacakları bildirilmiştir. Bununla birlikte, söz konusu kadınların Trabzon'daki ikamet süreleri ve yürüttükleri faaliyetler hakkında mevcut kaynaklarda ayrıntılı bir bilgiye rastlanmamaktadır (BOA, DH. TMİK. M 76/23, 27 Eylül 1899). Ancak söz konusu vesikadan yaklaşık iki ay sonra Erzurum Valisi'nin imzasını taşıyan şifreli bir yazıda, üç misyoner kadından birinin Erzurum'a, diğer ikisinin ise Van'a gitmek üzere Trabzon'dan hareket ettikleri bildirilmiştir (BOA, Y. PRK. UM 52/62, 25 Kasım 1889). Her ne kadar Erzurum Valisi'nin şifreli telgrafında misyoner kadınların sayısının üç olduğu belirtilmişse de bu kişilerin bir önceki belgede isimleri geçen İngiliz kadınlar olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Trabzon'da geçirdikleri yaklaşık iki aylık süre içinde bazı faaliyetler yürüttükten sonra daha önce bölgede bulunan bir misyonerle birlikte Erzurum'a geçmiş olmaları mümkündür. Ayrıca ilk belgede söz konusu İngiliz misyoner kadınlarının *"Anadolu'da bulunan Ermenilere telkin-i din etmek üzere..."* geldiklerinin ifade edilmesi, Trabzon'un yanı sıra Erzurum ve Van'da da Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı dikkate alındığında, iki ayrı belgede geçen şahısların aynı kişiler olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Trabzon Vilayeti, Merzifon'daki Amerikan Board okullarında görev yapan misyonerler tarafından sıklıkla ziyaret edilmekteydi. Zira istasyonlarda görevli misyonerlerin temel sorumluluklarından biri dış istasyonlara düzenli ziyaretler gerçekleştirerek buralardaki faaliyetleri yerinde denetlemektir. Bu ziyaretlerde dış istasyonlarda misyonerler adına yürütülen çalışmaların kontrol edilmesi, Protestan cemaatinin sorunlarının dinlenmesi ve imkânlar ölçüsünde çözümler üretilmesi amaçlanıyordu. Ayrıca Protestan cemaatine vaaz verilmesi de misyonerlerin başlıca görevleri arasında yer almaktaydı. Dış istasyonlarda yürütülen tüm bu çalışmaların temel amacı ise Protestan mezhebine yeni taraftarlar kazandırmaktı. Bu kapsamda gerçekleştirilen faaliyetler, kış aylarının zor koşullarında dahi kesintiye uğramamıştır. Çarşamba ve Karadeniz kıyıları boyunca bazı misyonerler kasaba ve köylere giderek bu amaç doğrultusunda ziyaretlerde bulunmuşlardır. Bu geziler sırasında yerel halkın misyonerlere gösterdiği ilgiyi ve dinî öğretilere karşı tutumlarını gözlemlemeye, ayrıca bölgenin beşerî ve coğrafi yapısını tanımaya çalışmışlardır. Bu tür faaliyetlerin en somut sonucu ise Merzifon'daki misyoner okullarına söz konusu çevrelerden öğrenci gelmesidir (Alan, 2008b, 42).

Amerikan Board misyonerleri, Trabzon Vilayeti sınırları içerisinde yer alan merkez ve kazalarda yürüttükleri faaliyetler kapsamında, zaman zaman farklı istasyonlarda görev yapan misyonerlerin bölgeye ziyaretler gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu misyonerlerden biri olan ve uzun süredir Merzifon'da ikamet eden Edvar Rifsın de misyonerlik görevini yerine getirmek üzere Trabzon Vilayeti dâhilindeki çevre yerleşimlere seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda yaptığı yolculuklardan birinde Bafra'da bulunmuş, ancak burada Bafra Kaymakamı ile Samsun Mutasarrıfı tarafından kendisine kötü muamelede bulunulduğunu iddia etmiştir. Konuya ilişkin belgelerde Rifsın'ın Bafra'da ne tür faaliyetlerde bulunduğu dair herhangi bir bilgi yer almamakla birlikte, maruz kaldığını ileri sürdüğü bu muamele nedeniyle şikâyetle bulunduğu ve şikâyetinin Amerika Sefareti aracılığıyla Hariciye Nezaretine iletildiği anlaşılmaktadır (BOA, DH. MKT 1150/90, 6 Ekim 1888).

Samsun gibi dış istasyonlarda görev yapan kişiler bunlarla sınırlı kalmamış, bu bölgelerde misyonerlik faaliyetlerini yürütmek üzere özel olarak görevlendirilen isimler de olmuştur. 1877 yılında Mr. Leonard bu şekilde Samsun'daki çalışmaları yürütmek üzere atanmıştır. 1882 yılında ise Mr. Riggs ve ailesi Samsun'a giderek kış aylarını burada geçirmiştir. Bu süre zarfında Mr. Riggs, zamanının büyük bölümünü çevredeki yerleşim yerlerine ziyaretler gerçekleştirerek değerlendirmiştir (Alan, 2008b, 58).

Protestan misyonerlerin Trabzon Vilayeti'ndeki varlıklarının ve faaliyetlerinin izlerini vilayet salnameleri üzerinden takip etmek mümkündür. Protestanlar, vilayet salnamesinde ilk kez 1878 yılında ayrı bir cemaat olarak kaydedilmiştir. 1879 ve 1881 yıllarına ait salnameler ise Trabzon'da otuz sekiz Protestanın bulunduğunu göstermektedir (Trabzon Vilayet Salnamesi (TVS), 1879, 116–117; TVS 1881, 192–193; Yılmaz 2007, 205). Daha sonraki yıllara ait salnamelerde Protestan nüfusunun arttığı görülmektedir. Nitekim 1894 yılı vilayet salnamesine göre Trabzon'da 41 erkek ve 40 kadın olmak üzere toplam 81 Protestan bulunmaktadır (TVS, 1894, 201). 1896 yılına gelindiğinde Trabzon'da 193 erkek ve 186 kadın olmak üzere toplam 379 Protestanın yaşadığı görülmektedir (TVS, 1896, 186). 1898 yılı verileri 272 erkek ve 291 kadın; 1900 yılı verileri ise 289 erkek ve 295 kadın Protestan göstermektedir (TVS 1898, 669; TVS 1900, 231). Vilayet sınırları içinde Protestan nüfusunun yoğunlaştığı bir diğer merkez Canik'tir. 1896 yılına ait verilere göre Canik'te 269 erkek ve 232 kadın Protestan bulunmaktadır. 1900 yılında ise bu sayı 287 erkek ve 268 kadın olmak üzere toplam 555 Protestan'a ulaşmıştır (TVS, 1896, 186; TVS, 1900, 113). 1904 yılına ait son Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise vilayet genelindeki Protestan nüfusunun 653 erkek ve 637 kadın olduğu kaydedilmiştir (TVS, 1904, 873).

Vilayet salnamelerinden takip edilebildiği kadarıyla, 1880'li yıllarda yaklaşık 30 kişiden oluşan Protestan nüfusu, 1904 yılına gelindiğinde Trabzon Vilayeti genelinde erkek ve kadın toplamı olarak 1290 kişiye ulaşmıştır. Bu artış, Amerikan Board misyonerlerinin Trabzon'u bir dış istasyon olarak görerek yürüttükleri faaliyetlerin etkisini anlamak bakımından önemli bir gösterge niteliğindedir.

4. Eğitim Kurumları Üzerinden Kültürel ve Dinî Yayılma

Osmanlı coğrafyasında faaliyet yürüten misyoner örgütleri, dinî hedeflerine ulaşmak amacıyla yalnızca doğrudan tebliğ yöntemlerine başvurmakla kalmamış aynı zamanda kültürel ve eğitsel alanlarda da kapsamlı çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu çerçevede eğitim kurumları, misyonerlik stratejisinin en etkili araçlarından biri olarak görülmüştür. Eğitim, hem yerel halkla temas kurmanın hem de uzun vadeli dinî ve toplumsal dönüşüm hedeflerinin gerçekleştirilmesinin başlıca yollarından biri hâline gelmiştir.

Bu doğrultuda özellikle Amerikan Board, eğitim faaliyetlerini sistematik bir misyon stratejisi olarak benimsemiştir. Okullar aracılığıyla hem genç nesillere hem de yetişkinlere ulaşmayı hedefleyen örgüt, eğitimi öğrencileri Protestanlık doğrultusunda şekillendirmenin temel aracı olarak görmüştür. Board yetkililerine göre çocuklar önce okumalı, ardından düşünmeli ve bilginin temel alanlarını edinmeliydi. Bu sürecin misyonerler tarafından yönlendirilmemesi hâlinde, Hristiyan olmayan toplulukların etkisinin artacağı ve misyonun geleceğinin tehlikeye gireceği düşünülmekteydi. Dolayısıyla çocukların eğitimi sadece bireysel gelişimleri açısından değil aynı zamanda kilisenin geleceği bakımından da kritik bir öneme sahipti. Nitekim misyoner Henry Jessup'a göre okullar, misyonerliğin başarısı için zorunlu bir unsurdu. Ayrıca

bu konudaki düşüncelerini “*Hristiyan misyonerleri okulunda eğitim, yalnız gaye içinde bir vasıttır. Bu gayede insanları İsa’ya götürmek, fertler ve milletler Hristiyan oluncaya kadar onları eğitmek...*” şeklinde ifade etmiştir (Sezer, 1999, 171).

Misyonerler eğitim yoluyla bu amaçlarını gerçekleştirmek için ihtiyaçları doğrultusunda en alt kademedен en üst kademelere kadar çeşitli okul ve kolejler açmışlardır (Demir, 2022, 32). Bu kurumlarda dinî eğitimlerin ve misyonerlik amaçlarına uygun programların uygulanabilmesi için özellikle küçük yaş gruplarının eğitim gördüğü okullar ücretsiz olarak hizmet vermekteydi. Okullar, Hristiyanlığın yayılması açısından son derece önemliydi. Zira bu etki, öğrenciler aracılığıyla okuldan hanelere kadar taşınmaktaydı. Özellikle yatılı okullar, misyonerlik hedeflerine diğer okul türlerinden çok daha fazla hizmet etmekteydi. Bu okullarda öğrenciler teorik bilgi edinmekle kalmıyor, misyonerlerin öğretilerini günlük yaşamda uygulayarak pratik bir eğitim sürecinden geçiyorlardı. Bu yöntem sayesinde Hristiyanlığın sessiz ve aşamalı bir biçimde nüfuz etmesi amaçlanıyordu. Böylelikle öğrenciler edindikleri bu etkiyi gittikleri her yere taşımış oluyorlardı (Bliss, 1897, 283-284).

Bu kapsamda okulların müfredatlarında İngilizce, Fransızca, Yunanca ve İtalyanca gibi yabancı diller yer almakta ve bu hususa önem verilmekteydi. Bunun yanı sıra fotoğrafçılık, coğrafya ve topografya gibi dersler de müfredatlarda yer almaktaydı. Bu tür derslerin programa dâhil edilmesi, öğrencilerin yaşadıkları bölgeyi dili, toplumu ve coğrafi yapısıyla tanımaları, dolayısıyla daha geniş bir kitleyle iletişim kurabilmeleri açısından önem taşımaktaydı. Bu açıdan değerlendirildiğinde, okul programlarının misyonerlerin siyasi çıkarlarına ve politik amaçlarına uygun biçimde hazırlandığı anlaşılmaktadır (Haydaroğlu, 1990, 66).

Misyoner okullarının amaçlarından biri de Osmanlı topraklarında görev yapacak rahip ve papazları yetiştirmekti (Haydaroğlu, 1990, 194). İlk Protestan kilisesinin kuruluşundan yaklaşık on beş yıl sonra İstanbul’da Robert Kolej kurulmuş, onu Beyrut’taki Suriye Protestan Koleji takip etmişti. Daha sonra Harput, Merzifon, Antep gibi şehirlerde de kolejler açılmıştır. 1872 yılında İstanbul’da kız öğrencilerin yetiştirilmesine yönelik bir kolej hizmete girmiştir. Kızlar için açılan okullar, misyonerler açısından özel bir önem taşımaktaydı. Misyoner düşüncesine göre, kadınların toplum içinde geri planda kalması ve ayrıştırılması, hakikatlerin yayılmasının önündeki en büyük engellerden biriydi. Buna karşılık, kadınların yükselmesi ve iyi eğitim alması, Hristiyanlığa büyük katkı sağlayacak bir unsur olarak görülmekteydi. Bu nedenle örgüte bağlı misyonerler görev bölgelerinde kız çocuklarına yönelik okulların açılmasına özel bir önem vermiştir. Misyoner eğitim öğretim kurumları söz konusu amaçlar doğrultusunda hızla yayılmış ve sayıları gün geçtikte artmıştır. Öyle ki, yalnızca Amerikan Board’un faaliyet alanlarında yaklaşık 1060 okulun bulunduğu belirtilmektedir (Bliss, 1897, 135, 280-285). Bunun yanı sıra misyonerler, bu okulları Müslüman ve Türk çocuklarını dinî açıdan etkileyerek kendi kimliklerinden uzaklaştırmak ve Osmanlı tebaası olan Hristiyanların dinlerini unutmalarını engellemek gibi çeşitli amaçlarla da kullanmışlardır (Haydaroğlu, 1990, 195).³

3 Osmanlı Devleti yetkilileri, yabancı okullarda eğitim gören Müslüman çocukların dinî ve kültürel açıdan olumsuz etkilenebileceği düşüncesiyle bu konuda hassas davranmış ve Müslüman öğrencilerin bu okullara kabul edilmesini genel olarak engellemiştir. Bununla birlikte, uygulamada bazı istisnalar da ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1865 yılında Trabzon’da açılan okulda her ne kadar Müslüman öğrenci bulunmamış olsa da devlet yetkililerinin okul idaresinden Müslüman çocukların kabul edilmeyeceğine dair önceden bir senet almadıkları anlaşılmaktadır. Merzifon’daki Amerikan Board okullarında da dönem dönem Türk öğrencilerin kayboldukları görülmektedir. 1890 yılında iki Türk öğrenci okula kayıt

Bu kapsamda Board misyonerlerinin Trabzon Vilayeti dahilinde pek çok farklı noktada okullar açtıkları bilinmektedir. Dr. Parmelee tarafından Trabzon’da biri kızlara diğeri erkeklere yönelik olmak üzere iki okul açılmıştır. İskender Paşa Mahallesi’nde, Hristiyan hanelerinin bulunduğu bölgede kiralanmış bir binada eğitim veren bu okulun açılışı 1865 yılına tarihlenmekte olup ruhsatı 1899 yılında alınmıştır. Okulda Protestan Ermenilerin yanı sıra Gregoryen Ermeni ve Rum cemaatlerine mensup öğrenciler de öğrenim görmekteydi. Toplam öğrenci sayısı yaklaşık 50 olup, Ermenice ve Türkçe’nin yanında İngilizce eğitimi de veriliyordu. Bu okulun yanı sıra, Kapıkaya (Çarşamba/Trabzon) bölgesinde de misyonerler tarafından bir okul açıldığı ve çevredeki öğrencilere eğitim verildiği kayıtlarda yer almaktadır (*Maârif Nezareti Salnâme-i Umumîsi* 1899, 1300–1301; Şaşmaz, 1997, 52; Alan, 2015, 175; Mutlu, 2007, 698).

1890 senesinde Parmelee, bulunduğu bölgedeki faaliyetler hakkında bilgiler sunarken, okulların iyi birer etkiye sahip olduğundan bahsetmektedir (*The Missionary Herald* 86/5 (1890), 193). Ancak misyonerlik faaliyetlerinin en yoğun uygulandığı yerlerden biri olan Ordu’da o yıllarda henüz müstakil bir okul binası bulunmamaktaydı. Okullar aracılığıyla gerçekleştirdikleri faaliyetler için ise uygun binalar gerekmekteydi. Bu bağlamda Ordu’daki Rumlar dini çalışmalar için bir ev satın almışlardı ve okul ile şapel için bitişik bazı mülkleri satın almaları gerekmekteydi. Bunu tamamıyla kendi paralarıyla gerçekleştirecek maddi imkanları bulunmamaktaydı. Bu nedenle Board teşkilatı kısmi de olsa kendilerini mali açıdan desteklemekteydi. Ayrıca burada yaşayan halk oldukça fakirdi ve çalışmak için özellikle Rusya gibi uzak memleketlere gidiyorlardı. Buna rağmen şapel ve okul binası için gerekli olan binaların maliyetinin karşılanması için çabalyorlardı (*The Missionary Herald* 86/7 (1890), 279).

Parmelee’nin 1891 senesinde verdiği bilgilere göre ise Trabzon sahasında son bir yılda kendileri açısından oldukça “yüreklandırıcı” bir artış yaşanmıştı. Okullarda eğitim gören öğrencilerin sayısı 329’dan 408’e çıkmış, buradaki faaliyetler için yapılan bağışlarda da artış olmuştu. 1891 yılına kadar bölgedeki çalışmalarda Ordu’daki faaliyetler öne çıkmaktaydı. Ancak okul binasının bulunmaması misyonerlerin çalışmalarını olumsuz yönde etkilemekteydi. Her ne kadar yıllar içinde bir bina inşa edilmiş olsa da her seferinde amaca uygun olmadığı için kullanılamamış ve sayının artmasıyla birlikte yetersiz gelmiştir. Yaklaşık 400 Osmanlı lirası (1760 dolar) maliyetle bir bina inşa edilmesi tasarlanmış ve bu tutarın üçte birinin yerel halk tarafından karşılanması kabul edilmiştir.⁴ Ordu’nun haricinde diğer bölgelerde de 1891

yaptırılmış, ancak kısa süre sonra ayrılmışlardır. Benzer şekilde, 1892 yılında üç Türk öğrenci sekiz gün eğitim aldıktan sonra okuldan ayrılmıştır. Bununla birlikte, Samsun’da tütün ticaretiyle uğraşan genç bir Türk’ün, iş hayatında ihtiyaç duyduğu İngilizceyi öğrenmek amacıyla Merzifon’daki okula kayıt olmak istemesi dikkat çekicidir. Devlet yetkililerince defalarca uyarılmasına rağmen kararından vazgeçmeyen bu genç, durumun okul müdürü George E. White ile hükümet yetkilileri arasında görüşülmesine neden olmuştur. Osmanlı yetkilileri, devletin emirlerinin açık olduğunu, hiçbir Müslüman gencin Hristiyan bir okulda eğitim alamayacağını müdüre bildirmiştir. Ancak tüm bu girişimlere rağmen Nureddin Pehlivanzade, 1909 yılında okula kaydını yaptırmış ve 1914 yılında kolejden mezun olmuştur. Bu tür örneklerle Trabzon Vilayeti dışında da rastlamak mümkündür. 1891–1892 ders yılında Maraş’taki okulda, tüm yasaklara rağmen bir Müslüman öğrenci bulunmaktaydı. Benzer şekilde İstanbul’daki kız okulunda dört Türk öğrenci eğitim görmekteydi. Mardin’deki erkek okulunda ise 1887–1888 ders yılında bir Müslüman öğrencinin kayıtlı olduğu görülmektedir. Misyonerlerin açtıkları diğer okullar incelendiğinde bu örneklerin çoğaltılabileceği anlaşılmaktadır. Bu konudaki örnekler için bk. (Alan, 2015, 175; Alan, 2008b, 260; Kocabaşoğlu, 2000, 134; Özcan, 2017, 116-124).

4 Söz konusu binanın inşaatı 1892 senesinde tamamlandı. Ancak bölgede yaşayan bazı Rumların düşmanca tavırları ve muhalefeti merkezi idarecileri olaya müdahale etmek durumunda bıraktı. Olayın yatışması ve büyümemesi için hükümet mevcut binayı satın almayı ve halka sahilde yeniden inşa

yılı itibarıyla büyük bir ilgi oluşmuştu. Özellikle Semen’de eğitim görenlerin sayısı 45’ten 60’a yükselmiş ve bunların 20’si okuma öğrenen kadınlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Fatsa, Bafra, Alaçam ve Sinop’tan da öğretmen talepleri gelmeye başlamıştı. Hatta görevlendirilecek öğretmenin maaşının ve konaklama masraflarının büyük kısmını karşılamayı da vadediyorlardı (*The Missionary Herald* 87/7 (1891), 292–294).

Amerikan Board, Trabzon Vilayeti sınırları içinde kurduğu okullardaki eğitim faaliyetlerini uzun süre devam ettirmiştir. Ancak örgütün Merzifon’daki çalışmalarını giderek yoğunlaştırmasıyla birlikte eğitim faaliyetlerinin ağırlık noktası bu bölgeye kaymıştır. Nitekim Merzifon’da 1860 yılında 100 kişilik bir Pazar Okulu açılmıştır. 1860’ların ortalarından itibaren bir Ruhban Okulu ile Yatılı Kızlar Okulu faaliyete geçirilmiş, 1880’li yılların ortalarından itibaren ise bir kolej kurulmuştur. Böylece Amerikalı misyonerler, eğitim faaliyetlerinin ağırlık noktasını Merzifon’a taşımışlardır (Alan, 2008b, 87). Merzifon, Trabzon Vilayeti sınırları içinde bulunmamakla birlikte, Vilayet dâhilinde yaşayan Ermeni ve Rum aileler çocuklarını eğitim almaları için Merzifon’daki bu okullara göndermişlerdir (*The Missionary Herald* 86/12 (1890), 517–518). Bu okullardan mezun olan gençlerin daha sonra Trabzon Vilayeti’ndeki şehirlere dönerek mesleklerini icra ettikleri anlaşılmaktadır. Bu yönüyle, Amerikan Board’un önemli eğitim merkezlerinden biri olan Merzifon’daki okullar, Trabzon Vilayeti’nin kültürel ve toplumsal yapısı üzerinde dolaylı fakat kayda değer bir etki yaratmıştır. Diğer bir taraftan Merzifon’daki söz konusu okulun etki ve faaliyet alanı öylesine genişti ki New England’dan iki kat daha geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı (*The Missionary Herald* 86/2 (1890), 48; *The Missionary Herald* 87/10 (1891), 403; White 1995). Bu nedenle okulun faaliyetleri Trabzon Vilayeti’ni de yakından ilgilendirmektedir.

Merzifon Yatılı Kızlar Okulu, ilk mezunlarını 1868 yılında vermiştir. İzleyen yıllarda hem mezun sayısında hem de çevre şehirlerden okula gelen öğrenci sayısında artış yaşanmıştır. Okul, 1902 yılında toplam 160 öğrenci mezun etmiştir. 1902–1903 döneminde mezun olan kız öğrencilerden ikisi Trabzon’da öğretmenlik yapmaya başlamış, mezunların biri ise Trabzon’da anaokulu öğretmeni olarak göreve başlamıştır. 1906 yılı mezunları arasında yer alan bir kız öğrenci ise Alaçam’daki Protestan Rum Okulu’nda öğretmenlik yapmıştır (Alan, 2008b, 199).

Merzifon’da, Amerikan Board misyonerleri ile yerli Protestanların ortak çalışmaları sonucunda 1864 yılında kurulan *Anadolu Koleji*, açıldığı günden itibaren yalnızca Merzifon ve çevresiyle sınırlı kalmamış, Osmanlı ülkesinin birçok bölgesinden öğrenci kabul ederek eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1888 yılında okula kayıt yaptıran 130 öğrenci, 36 farklı köy ve kasabadan ve 8 farklı vilayetten Merzifon’a gelmiştir. Bu öğrenciler arasında Trabzon’dan gelenlerin sayısı 23’tür. Bu kurumda eğitim gören öğrenciler, mezuniyetlerinin ardından gerek yurtdışında gerekse Osmanlı Devleti’nin çeşitli şehirlerinde mesleklerini icra etmişlerdir. Aşağıda yer alan tabloda ise Anadolu Koleji’nde eğitimini tamamlayarak Trabzon Vilayeti’nin farklı yerlerinde görev yapanlara dair bilgiler yer almaktadır.

edebilecekleri bir yer göstermeyi önerdi. Bu teklif, her ne kadar mevcut binanın kaybı olarak olumsuz bir durum gibi gözükse de söz konusu kargaşadan çıkmak adına uygulanabilir tek yol olarak görüldüğü için kabul edildi. Yeni yerde binaların inşasına 1895 yılı baharında ancak başlanabildi. Ancak eskisinden daha büyük ve her bakımdan daha elverişli bir yapıdaydı. Bu konuda bk. (*The Missionary Herald* 95/5 (1899), 194–195).

Tablo 1: Merzifon’da Bulunan Misyoner Okulu’ndan Mezun Olup Trabzon Vilayeti’nde Mesleklerini İcra Edenlerin Listesi (Alan, 2008b, 269-274).

Mezuniyet Yılı	Öğrencinin Adı	Meslek	İkamet Yeri
1891	Çakaryan Kevork	Papaz	Vezirköprü (Samsun)
1891	Kuzucakoğlu Pericles L.	Tüccar	Alaçam (Samsun)
1892	Kuzucakoğlu Kuzinos N.	Doktor	Çarşamba (Samsun)
1893	Arslanyan Ohannes	Doktor	Ordu
1894	Diktyopoulos Apostolos	Ticaret	Ünye (Ordu)
1896	Gülbenkyan Haig G.	Tüccar	Samsun
1896	İskenderyan Karnig	Tüccar	Samsun
1898	Hacı Savvas Miltiades	Doktor	Samsun
1899	Ohanyan Mihran	Tüccar	Samsun
1900	Gazaryan Vahan H.	Doktor	Trabzon
1901	Derbalyan Misag S.	Avukat	Ordu
1901	Gregoriades Ioannes G.	Doktor	Lâdik (Samsun)
1901	Zakariades Haralambos G.	Tüccar	Samsun
1903	Sericanyan Raphael M.	Tüccar	Ordu
1904	Kürkçüyan Dikran H.	Tüccar	Samsun
1905	Dildilyan Sympad H.	Sanatkâr	Samsun
1905	Gülbenkyan Bedros M.	Tüccar	Samsun
1905	Panayotides Theodoros S.	Ticaret	Samsun
1907	Bilogyan Haroutune H.	Tüccar	Ordu
1907	Demirciyan Garabed H.	Tüccar	Samsun
1908	Akgözoğlu Agapios V.	Ticaret	Samsun
1908	Azaryan Mihran M.	Tüccar	Samsun
1908	Iradyan Ohannes N.	Tüccar	Çarşamba (Samsun)
1908	Kantemuryan Misag S.	Öğretmen	Ordu
1908	Türkçüyan Hagop B.	Ticaret	Samsun

Tabloda görüldüğü üzere, Amerikan Board misyonerlik örgütünün katkılarıyla Merzifon’da açılan okulda eğitim gören öğrenciler mezuniyetlerinin ardından Trabzon Vilayeti’nin çeşitli bölgelerinde farklı meslek dallarında faaliyet göstermişlerdir. Mezunlar arasında en yaygın meslek tüccarlık olup, toplam 17 kişi Alaçam, Ünye, Samsun, Ordu ve Çarşamba gibi merkezlerde bu mesleği icra etmiştir. Tüccarlığı, sayıca ikinci sırada yer alan doktorluk takip etmektedir. Beş mezun Lâdik, Samsun, Çarşamba, Trabzon ve Ordu’da hekimlik yapmıştır. Öğretmenlik görevini üstlenen iki mezun ise Ordu’da görev almıştır. Ayrıca Vezirköprü’de bir mezun papazlık, Ordu’da bir mezun avukatlık, Samsun’da ise bir mezun sanatkârlık yapmıştır.

Amerikan Board misyonerleri, Merzifon’daki okullara farklı vilayetlerden öğrenci kabul etmenin yanı sıra, özellikle Kayseri, Sivas ve Trabzon istasyonları sınırları

içinde yaşayan yerli Hristiyanların da kolej yönetimine katılımını teşvik etmiştir. Bu doğrultuda yapılan bir toplantı sonucunda, belirtilen istasyonların sınırları içerisinde bulunan Hristiyan cemaatlerin, koleje 1896 yılından önce en az 300 lira katkı sağlamaları hâlinde kolej yönetim kuruluna bir üye seçme hakkı elde edebilecekleri kararlaştırılmıştır (Alan, 2008b, 230). Bu uygulama sayesinde Board yetkilileri hem koleje mali destek sağlamayı amaçlamışlar hem de Kayseri, Sivas ve Trabzon gibi istasyonlarda yaşayan Hristiyan halkın koleje olan bağlarını güçlendirmeye çalışmışlardır.

Trabzon Vilayeti'nde faaliyet gösteren Amerikan misyonerlerinin eğitim-öğretim hizmetleri bunlarla sınırlı değildi. Misyonerler, yerel halkla temas kurmak için çeşitli yöntemlere başvurmakta, özellikle toplantılara ve vaazlara katılmayan kesimlere çocuklar üzerinden, dolayısıyla okullar aracılığıyla ulaşmayı amaçlamaktaydılar (*The Missionary Herald* 98/12 (1902), 513). Bu doğrultuda okul çağında olmayan çocuklara yönelik anaokulları açarak etki alanlarını genişletmeye çalışmışlardır. Trabzon'da faaliyet gösteren bu anaokulu için ise Boston'da bulunan Kadınlar Misyon Kurulu tarafından maddi destek sağlanmıştır (*The Missionary Herald* 89/4 (1893), 164).

5. Misyoner Malzemelerinin İntikali ve Devlet Kontrolü: Gümrüklerde Yaşanan İdari Problemler

Misyonerler, kurdukları okullarda, merkez istasyonlarda ve dış istasyonlarda yürüttükleri faaliyetlerde ihtiyaç duydukları malzemeleri çoğunlukla yurt dışından temin etmekteydiler. Özellikle misyoner okullarında kullanılan ders kitapları ve eğitim araçları ile dükkânlarda satılan veya kasaba ve köylerde halka dağıtılan dinî içerikli kitaplar bu yolla getiriliyordu. Bu durum, söz konusu malzemelerin gümrüklerden geçirilmesi sürecinde misyonerlerle Osmanlı Devleti'nin sık sık karşı karşıya gelmesine neden olmuştur.

Trabzon Vilayeti'nde yoğun biçimde faaliyet gösteren Amerikan misyonerleri, burada açtıkları okullarda kullanılacak kitap ve diğer malzemelerin gümrüklerden geçirilmesi konusunda hükümet yetkilileriyle sık sık yazışmalar yapmışlardır. Amerikan Hükümeti, İstanbul'daki sefaret aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne başvurarak ülkedeki diğer yabancı devlet kurumlarına tanınan imtiyazlardan aynı şekilde yararlanmak istediklerini bildirmiştir. Bu talebe olumlu yaklaşan Osmanlı hükümet yetkilileri, öncelikle topraklarında faaliyet gösteren Amerikan kurumlarına ilişkin bir inceleme yapmak istemiş ve sefaretten bu kurumları gösteren bir liste talep etmiştir. Yapılan incelemelerin ardından, diğer devletlere ait kurumlara uygulanan muamelenin Amerikan kurumlarına da uygulanabilmesi için öncelikle Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesine uyulması gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca bu kurumların İslam mahallelerinde faaliyet göstermemeleri, Müslüman öğrenci kabul etmemeleri ve devlet aleyhinde faaliyet gösterebilecek öğretmenleri bünyelerinde bulundurmamaları özellikle şart koşulmuştur. Bu koşulların sağlanması hâlinde, Amerikan kurumlarının gümrüklerden geçirecekleri eşyalar konusunda diğer yabancı devlet kurumlarıyla aynı haklara sahip olabilecekleri ifade edilmiştir. Ancak getirilecek malzemeler arasında sakıncalı evrakların bulunması durumunda denetimlerin artırılacağı da vurgulanmıştır. Amerikan hükümetinin gümrük vergisi muafiyeti konusundaki ısrarlı girişimleri sonucunda, 18 Ekim 1903 tarihi itibarıyla, diğer yabancı kurumlara tanınan uygulamaya paralel olarak Amerikan Board misyoner kurumları adına getirilen malzemeler de gümrük vergisinden muaf tutulmuştur (Alan, 2008b, 311-312).

Amerikan hükümetinin, Board misyonerleri adına gelen eşyalar için vergi muafiyeti hakkı elde etmiş olmasına rağmen misyonerlerin gümrüklerde yaşadığı sorunlar tamamen çözülememiştir. Mallar gümrük vergisinden muaf tutulsa da eşyaların teslimi sırasında nakit depozit alınması uygulaması Amerikalı misyonerlerin işlerini güçleştirmiştir. Her ne kadar bu depozitler eşyaların gönderildiği kişi tarafından teslim alınması ve ilgili belgenin imzalı nüshasının gümrüğe iletilmesiyle iade edilebilse de bazı durumlarda depozit miktarının yüksekliği misyonerleri ciddi biçimde zorlamıştır. Bu nedenle Trabzon'daki Amerikan konsolos vekili Mr. Ojalvo, konu hakkında hükümet yetkilileriyle görüşmüş ve gümrükten malzeme teslimi sırasında peşin para yerine kişisel teminatın kabul edilmesi önerisinde bulunmuştur. Uzun süren görüşmelerin ardından gümrük müdürü, durumu 12 Şubat 1906 tarihinde İstanbul'daki yetkililere bildirmeye ikna edilmiş, yapılan değerlendirme sonucunda İstanbul gümrük idaresi, Mr. Ojalvo'nun talebini kabul etmiştir (Alan, 2008b, 312-313).

Amerikan misyonerleri adına yurt dışından gelen malların yalnızca eğitim amaçlı eşyalarla sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır. Farklı nitelikteki malzemeler gümrüklere ulaştığında, gümrük yetkilileri bunların teslimi konusunda kimi zaman tereddüt yaşamıştır. Örneğin, Trabzon gümrüğüne Amerikan misyonerleri adına gelen bir paket içinde lastikten imal edilmiş yabancı harfler içeren iki kutu ile Kerkiyan adlı bir şahıs adına gelen dökme çelikten yapılmış ve üzeri yine lastik kaplı bir kutu yer alması, gümrük yetkililerini endişelendirmiştir. Bu malzemelerin gümrükten teslim edilip edilmemesi hususunda karar veremeyen yetkililer, 10 Haziran 1902 tarihinde üst makamlara durumu bildiren bir yazı göndermiştir. Yapılan incelemede, söz konusu paketlerin Beyoğlu'nda bulunan bir mağazanın müdürü tarafından Fransa'dan satın alındığı, marka ve rakam benzeri ibarelerin paket ve benzeri materyaller üzerine basılmasında kullanılmak üzere getirildiği anlaşılmıştır. Mağaza müdürü, paketlerin teslim edilmesini talep etmiş, bu dökme harflerin sakıncalı bir amaçla kullanılmayacağını, lastikten yapılmış bu tür harflerin birçok yerde satıldığını ve pek çok mağazada marka ile etiket basımında kullanıldığını ifade ederek emsallerine uygulanan muamelenin bu paketler için de uygulanmasını istemiştir. Hükümet yetkilileri, mağaza müdüründen bu harflerin mağaza dışında başka bir yerde kullanılmayacağına dair bir senet alınması koşuluyla teslimin uygun olacağına karar vermiştir (BOA, DH. MKT 529/53, 10 Haziran 1902; BOA, DH. MKT 529/53, 11 Haziran 1902; BOA, DH. MKT 529/53, 23 Haziran 1902; BOA, DH. MKT 529/53, 21 Temmuz 1902).

1904 yılında Trabzon gümrüğüne benzer bir durum yeniden yaşanmıştır. Bu kez, Harput'ta bulunan Amerikan misyonerleri için Samsun'daki Amerikan konsolos vekili adına gönderilen bir buçuk kilo çelikten imal edilmiş harflerin gümrükten geçirilmek istenmiş ancak yetkililer durumu üst makamlara bildirerek görüş talep etmişlerdir. Getirilen bu harflerin öncelikle nerede ve hangi tür baskı işlemleri için kullanılacağı araştırılması istenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda, Trabzon gümrüğüne ulaşan söz konusu harfler hakkında gerekli işlemlerin yapılacağı Matbuat-ı Dâhiliye Müdürü tarafından bildirilmiştir (BOA, DH. MKT 882/78, 15 Ağustos 1904).

Misyonerler adına Trabzon gümrüğüne gelen ve incelemeye tabi tutulan bir başka malzeme de dikkat çekicidir. Trabzon'da bulunan Amerikan misyoneri Frefort adına 311 kilo ağırlığında bir sandık ulaştırılmıştır. Yetkililer tarafından yapılan incelemede sandığın içinde bir elektrik makinesinin bulunduğu anlaşılmıştır. Amerikan konsolos vekilinin sandığın gümrükten geçirilmesini talep etmesi üzerine Trabzon gümrüğü makinesinin katalogunu bir heyet tarafından incelenmek üzere göndermiştir. İnceleme

sonucunda, iki parçanın akümülatör, bir parçanın ise dinamo makinesi olduğu tespit edilmiştir. Makinenin sanayide kullanılan elektrikli aletlerden biri olduğunun anlaşılması üzerine, gümrükten geçirilmesinde herhangi bir sakınca görülmemiştir (BOA, Y.A.RES 147/1, 28 Mayıs 1907; BOA, Y.A.RES 147/1, 3 Haziran 1907; BOA, Y.A.RES 150/53, 30 Eylül 1907).

Tüm bu örnekler, misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca dinî ve eğitsel boyutlarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda ciddi bir lojistik ve idari boyuta sahip olduğunu göstermektedir. Misyonerler tarafından yurt dışından getirilen kitap, baskı malzemesi ve teknik araçlar, Osmanlı idaresi açısından sürekli bir denetim ve kontrol konusu hâline gelmiş, bu durum zaman zaman diplomatik yazışmalara ve idari müzakerelere yol açmıştır. Dolayısıyla gümrüklerde yaşanan problemler, misyonerlik faaliyetlerinin sahadaki pratiklerinin devlet mekanizmasıyla kesiştiği ve karşılıklı sınırların yeniden tanımlandığı alanlardan biri olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Trabzon Vilayeti, geniş sınırları ve Osmanlı Devleti'nin Karadeniz sahilindeki tarihî ve ticari açıdan önemli kentleri bünyesinde barındırması nedeniyle farklı dinî ve etnik kökenlerden toplulukların bir arada yaşadığı çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Demografik çeşitliliği ve yoğun nüfusuyla dikkat çeken vilayet, bu özellikleri sayesinde yabancı aktörlerin, özellikle de misyonerlik faaliyetleri yürüten örgütlerin ilgisini çekmiştir. Bu bağlamda *The American Board of Commissioners for Foreign Missions* (ABCFM), Anadolu'daki faaliyetleri açısından Trabzon Vilayeti'ni stratejik bir istasyon olarak değerlendirmiştir. Kuruluşunun ardından dünyanın pek çok farklı bölgesinde etkinlik gösteren Amerikan Board misyonerleri, Osmanlı coğrafyasını da önemli bir faaliyet alanı olarak görmüş, Trabzon Vilayeti bu çerçevede öne çıkan istasyonlardan biri olmuştur.

Board misyonerleri, 1835 yılında Trabzon istasyonunu kurarak vilayetteki çalışmalarına resmen başlamışlardır. Bu tarihten itibaren yürütülen faaliyetler yalnızca dinî alanla sınırlı kalmamış, eğitim, yayıncılık ve kültürel etkileşim gibi farklı sahalara da yayılmıştır. Dinî faaliyetler kapsamında misyonerler, Protestan mezhebini yaymak amacıyla kilise merkezli çalışmalar yürütmüşlerdir. Vaazlar, ev toplantıları, İncil okumaları ve ilahiler aracılığıyla yerel Protestan cemaatini güçlendirmeye çalışmışlardır. Bunun yanı sıra dış istasyonlara düzenli ziyaretler gerçekleştirilmiş, Rum ve Ermeni nüfusun yoğun olduğu kasaba ve köylerde dinî telkin faaliyetleri sürdürülmüştür. Yüksek ve ulaşılması güç dağ köylerinde dahi bu faaliyetlerin devam ettirilmesi misyonerlerin bölgeye verdikleri önemi göstermektedir. Dinî yayınların tercümesi, basımı ve dağıtımı da bu faaliyetlerin önemli bir parçasını oluşturmuş, Kitab-ı Mukaddes ve çeşitli dinî broşürler aracılığıyla Protestan öğretisinin yayılması hedeflenmiştir.

Amerikan Board misyonerlerinin Trabzon Vilayeti'ndeki faaliyetleri içinde en kapsamlı ve etkili alanlardan biri ise eğitim çalışmaları olmuştur. Misyonerler için okullar birer eğitim kurumu olmanın ötesinde misyonerlik faaliyetlerinin sürekliliğini sağlayan temel araçlardı. Çocuklar üzerinden yürütülen eğitim faaliyetleri hem yeni nesillerin Protestan öğretisi doğrultusunda yetiştirilmesini hem de ebeveynlere dolaylı yoldan ulaşılmasını mümkün kılmaktaydı. Bu nedenle misyonerler, görev yaptıkları bölgelerde okul açmaya ve eğitimi teşvik etmeye özel bir önem vermişlerdir. Yabancı dil öğretimi, özellikle İngilizce, bu okulların müfredatında merkezi bir yer tutmuştu. Mezun olacak öğrencilerin farklı dilleri bilmesi misyonerlik faaliyetlerinin yayılması

açısından stratejik bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Her yerde müstakil okul binaları inşa etmek mümkün olmadığından erken dönemlerde kiralanılan yapılar eğitim amacıyla kullanılmıştır. Öğrenci sayısının artması ve mevcut mekânların yetersiz kalması durumunda ise yeni binaların inşasına yönelinmiştir. Bununla birlikte Amerikan Board'un en önemli eğitim merkezlerinden biri Trabzon'da değil, Merzifon'da kurulmuştur. Merzifon'daki bu kurum, yalnızca bulunduğu bölgeyle sınırlı kalmamış, Anadolu'nun farklı vilayetlerinden öğrenci kabul ederek geniş bir etki alanı oluşturmuştur. Trabzon Vilayeti'nden de çok sayıda öğrenci Merzifon'daki Amerikan Board okullarında eğitim görmüştür. Bu öğrenciler mezuniyetlerinin ardından vilayetin çeşitli şehir ve kasabalarında mesleklerini icra etmişlerdir. Bu durum, Merzifon'daki kurumun Trabzon Vilayeti üzerindeki dolaylı fakat güçlü etkisini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Amerikan Board misyonerlerinin Trabzon Vilayeti'ndeki faaliyetleri, dinî telkinin ötesine geçerek eğitim, yayıncılık ve kültürel etkileşim alanlarını da kapsayan çok yönlü bir yapı arz etmektedir. Misyonerlerin yürüttüğü bu çalışmalar, vilayetin dinî ve toplumsal dokusu üzerinde uzun vadeli etkiler bırakmış, özellikle Protestan nüfusun artışı ve misyoner okullarından yetişen bireylerin bölgedeki varlığı, bu etkinin somut göstergeleri olmuştur. Trabzon Vilayeti örneği, Amerikan misyonerliğinin Osmanlı taşrasında nasıl örgütlendiğini, hangi araçları kullandığını ve hangi alanlarda etkili olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT)

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH. TMİK.M)

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y. PRK. UM)

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y. A. RES)

Salnameler

Maârif Nezareti Salnâme-i Umumîsi 1317 (1899). Def'a 2, Matbaa-i Âmire, 1317.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1879, Cilt:11, Kudret Emiroğlu (haz.), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1881, Cilt:12, Kudret Emiroğlu (haz.), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1894, Cilt:15, Kudret Emiroğlu (haz.), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2007.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1896, Cilt:16, Kudret Emiroğlu (haz.), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2007.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1898, Cilt:17, Kudret Emiroğlu (haz.), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2007.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1900, Cilt:18, Kudret Emiroğlu (haz.), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1904, Cilt:22, Kudret Emiroğlu (haz.), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2009.

Sürelî Yayınlar

- The Missionary Herald*, Vol. CII, August 1906, No.VIII.
The Missionary Herald, Vol. LXXXIX, April 1893, No.IV.
The Missionary Herald, Vol. LXXXVI, February 1890, No.II.
The Missionary Herald, Vol. LXXXVI, May 1890, No.V.
The Missionary Herald, Vol. LXXXVII, October 1891, No.X.
The Missionary Herald, Vol. LXXXVIII, June 1892, No. VI.
The Missionary Herald, Vol. XCV, November 1899, No.XI.
The Missionary Herald, Vol. XCVIII, December 1902, No.XII.
The Missionary Herald, Vol.LXXXIX, February 1893, No.II.
The Missionary Herald, Vol.LXXXVI, December 1890, No.XII.
The Missionary Herald, Vol.LXXXVI, July 1890, No.VII.
The Missionary Herald, Vol.LXXXVI, May 1890, No.V.
The Missionary Herald, Vol.LXXXVII, July 1891, No.VII.
The Missionary Herald, Vol.XCV, May 1899, No.V.
The Missionary Herald, Vol.XCVIII, December 1902, No.XII.

Tetkik Eserler

- Alan, Gülbadi, “The Activities of the American Board Mission in and Around Trabzon and Their Studies in the Field of Education”, *Bilimname*, 15/2 (2008a), 99-122.
- Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Alan, Gülbadi, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008b.
- Alan, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Barton, James L., *Daybreak In Turkey*, New York: The Pilgrim Press, 1908.
- Bliss, Edwin Munsell, *A Concise History of Missions*, New York-Chicago-Toronto: The New York Type-Setting Company The Caxton Press, 1897.
- Demir, Cenk, *Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- Gündüz, Şinasi, “Misyonerlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30/193-199, İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara: İmge Kitapevi, 2000.
- Mutlu, Şamil, “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi'nde Misyoner Okulları”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu Başlangıçtan 20.Yüzyıla*, ed. Kenan İnan, Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Veysel Usta, I./ 693-700, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları 2007.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Özcan, Tuğrul, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Robert, Dana L., *Christian Mission: How Christianity Became a World Religion*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2009.
- Sarıyıldız, Gülden, “Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2002), 249-267.

- Sezer, Ayten, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, (1999), 169-183.
- Şaşmaz, Musa, “İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti’nin 1885’teki Raporuna Göre Trabzon Vilayeti’nde Eğitimin Durumu”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, 28/163, (Temmuz 1997), 41-53.
- Temizer, Abidin, “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2/2, 2014, 169-204.
- Yavuz, Fikrettin, “Amerikan Protestan Misyonerliğinin Anadolu’da Teşkilatlanmasına Bir Örnek: Antep Misyonu’nun Kuruluşu (1848)”, *History Studies*, 11/6, 2019, 2067-2085.
- Yavuz, Fikrettin, Zeynep İskefiyeli, “Transnational Evangelical Collaboration: Cuthbert G.Young, the Turkish Missions Aid Society and the American Board of Commissioners for Foreign Missions in the Ottoman Empire”, *History*, 110/393, 2025, 606-623.
- Yılmaz, Özgür, “XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bakış”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 21, 2007, s.191-219.
- Yücel, İdris, “*Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board’ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*”, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- White, George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları*, çev. Cem Târik Yüksel, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995.

Çevrimiçi Kaynaklar

- Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Memorial records for Catherine J.T. Goodell,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16920, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16920> (Erişim 9 Ocak 2018).
- Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Memorial records for Catherine J.T. Goodell,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16920, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16920> (Erişim 9 Ocak 2018).
- Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Personnel records for Catherine J. Trowbridge Goodell,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #12792, <http://www.dlir.org/archive/items/show/12792> (Erişim 9 Ocak 2018).
- Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Memorial records for Mary F.B. Chambers,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16782, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16782> (Erişim 9 Ocak 2018).
- Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Memorial records for Edwin E. Bliss,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16729, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16729> (Erişim 9 Ocak 2018).
- Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Personnel records for Edwin E. Bliss,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11738, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11738> (Erişim 9 Ocak 2018).
- Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Personnel records for Isabella Holmes Porter Bliss,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11742, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11742> (Erişim 9 Ocak 2018).
- Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Memorial records for Isabella H.P. Bliss,”

American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16733, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16733> (Erişim 9 Ocak 2018).

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Lyndon S. Crawford," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16810, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16810> (Erişim 9 Ocak 2018).

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Moses P. Parmelee," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #17331, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17331> (Erişim 9 Ocak 2018).

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Nellie A. Parmelee," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #15375, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15375> (Erişim 9 Ocak 2018).

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Julia F. Parmelee," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #17330, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17330> (Erişim 9 Ocak 2018).

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for James W. Seelye," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #17440, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17440> (Erişim 9 Ocak 2018).

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Orson P. Allen," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16659, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16659> (Erişim 9 Ocak 2018).

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Orson P. Allen," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11547, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11547> (Erişim 9 Ocak 2018).

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Charlotte P. Halsey," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #12962, <http://www.dlir.org/archive/items/show/12962> (accessed January 9, 2018).

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Alexander R. Plumer," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #15422, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15422> (Erişim 9 Ocak 2018).

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Thomas P. Johnston," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #13131, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13131> (Erişim 9 Ocak 2018).

Extended Abstract

This article examines the activities of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) in the Province of Trabzon from the mid-nineteenth century to the early twentieth century. Trabzon, located on the southern coast of the Black Sea, was one of the most significant port cities of the Ottoman Empire and served as a major commercial, administrative, and demographic center. Due to its multi-ethnic and multi-religious population structure, the province attracted the attention of foreign missionary organizations, particularly American Protestant missions.

The main objective of this study is to analyze the identities, lives, and religious and cultural activities of American Board missionaries operating in Trabzon and its surrounding districts. The article seeks to explain why Trabzon was considered an important mission station and to examine the methods, organizational structures, and strategies employed by missionaries in the region. Rather than focusing solely on religious conversion, the study highlights the broader social, cultural, and educational dimensions of American missionary activity.

The research is based on a qualitative analysis of Ottoman archival documents, provincial yearbooks (*salname*), missionary reports produced by the American Board, and relevant secondary literature. These sources provide valuable insights into the daily activities of missionaries, their institutional structures, and their interactions with local communities. Special attention is given to official correspondence between Ottoman authorities and missionary representatives, which sheds light on the administrative challenges faced by missionaries.

The findings demonstrate that the American Board established a mission station in Trabzon in 1835 and subsequently organized the city as an external station rather than a central mission headquarters. From Trabzon, missionaries conducted regular visits to surrounding towns and villages, including Ordu, Giresun, Samsun, Bafra, and Çarşamba. Religious activities included sermons, Bible readings, house meetings, and the distribution of religious literature in Turkish, Armenian, and Greek. Missionaries focused primarily on Armenian and Greek communities, particularly after concluding that missionary efforts among Muslims were largely ineffective.

Education emerged as one of the most influential tools of missionary activity. Missionary schools were established to educate children and indirectly reach adult populations. Foreign language instruction, especially English, played a central role in these institutions and was considered essential for the dissemination of Protestant teachings. Although it was not always possible to construct permanent school buildings, missionaries rented local properties in the early period and later invested in purpose-built educational facilities when demand increased. The Merzifon Anatolian College, although located outside Trabzon Province, functioned as a major educational center for students from Trabzon and surrounding areas, significantly extending the influence of American missionary education.

The study also examines the logistical and administrative aspects of missionary activities, particularly the importation of educational and religious materials. Missionaries frequently encountered difficulties at Ottoman customs offices, where books, printing equipment, and other materials were subject to inspection and regulation. These challenges highlight the tension between missionary initiatives and Ottoman state control mechanisms.

In conclusion, the article argues that American missionary activities in the Province of Trabzon went beyond religious proselytization and played a significant role in shaping the cultural and educational landscape of the region. Through schools, publications, and sustained local engagement, American Board missionaries contributed to long-term religious, social, and cultural transformations within the province.

